

TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-0676-9841

e-mail: lewtad@interia.pl

## O POTRZEBIE OPRACOWANIA DZIEJÓW KRESOWEJ POLSZCZYZNY NOWOGRÓDZKIEJ

Dotychczas opublikowano wiele książek i artykułów o regionalnej polszczyźnie kresów północno-wschodnich i południowo-wschodnich. Świadczy o tym dwuczęściowa *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej* Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (1991, 1995). Po 1995 roku stan badań nad polszczyzną dawnych kresów wschodnich bardzo się wzbogacił<sup>1</sup>. Jeśli chodzi o polszczyznę północnokresową, ograniczę się do wymienienia nazwisk autorów książek<sup>2</sup>: Ines K. Ackermann, Anna Bartnik, Leszek Bednarczuk, Beata Biesiadowska-Magdziarz, Mirosław Dawlewicz, Barbara Dwilewicz, Kinga Geben, Iryda Grek-Pabisowa, Halina Karaś, Katarzyna Konczewska, Elżbieta Koniusz, Kristina Kunicka, Zofia Kawyn-Kurzowa/Kurzowa, Tadeusz Lewaszkiwicz, Marek Marszałek, Irena Maryniakowa, Irena Masojć, Jolanta Mędelśka, Koji Morita, Małgorzata Ostrówka, Alicja Pihan-Kijasowa, Dorota K. Rembiszewska, Janusz Rieger, Krystyna Rutkowska, Zofia Sawaniewska-Mochowa, Janusz Siatkowski, Barbara Smolińska, Elżbieta Smółkowa, Henryka Sokołowska, Urszula Sokółska, Stanisław Stankiewicz, Monika Szpiczakowska, Józef Trypućko, Halina Turska, Katarzyna Węgorowska, Alojzy A. Zdaniukiewicz, Anna Zielińska, Anna Żebrowska.

W dziejach badań nad polszczyzną północnokresową szczególne znaczenie ma artykuł Bednarczuka (2010), który dotyczy zróżnicowania terytorialnego północno-wschodniej polszczyzny kresowej. Autor wydzielił 10 regionów z 25 subregionami polszczyzny północnokresowej. Tekst ten wszedł z niewielkimi zmianami do szerszego opracowania Bednarczuka (2017), które objęło również polszczyznę południowo-wschodnią oraz pogranicze językowe południowej Polski. Oto wykaz – wyróżnionych przez Bednarczuka (2017) – regionów polszczyzny północnokresowej: 1. Wileńszczyzna z odmianami: A. oszmiańska (powilejska), B. brastawska (zawilejska), C. trocko-niemenczyńska; 2. Kowieńszczyzna z odmianami: A. laudańska (Kow-

<sup>1</sup> Istnieje pilna potrzeba kontynuowania opracowania bibliograficznego Z. Sawaniewskiej-Mochowej.

<sup>2</sup> Z braku miejsca nie podaję odpowiednich informacji bibliograficznych.

no, Kiejdany itd.), B. jeziorska (Jeziorosy –Wiłkomierz), 3. Suwalszczyzna z odmianami: A. wschodnia (sejneńska), B. zachodnia (suwalsko-augustowska), polszczyzna Litwinów puńskich; 4. Podlasie – Grodzieńszczyzna z odmianami: A. północnopodlaska, B. południowopodlaska, C. grodzieńska; 5. Polesie z odmianami: A. zachodniopoleska, B. środkowopoleska; 6. Nowogródzczyzna z odmianami: A. nowogródzka, B. nieświeska, C. żyrowicka (Żyrowice koło Słonima); 7. Mińsk – Bobrujsk z odmianami: A. mińska, B. bobrujska, C. język polski na Białorusi radzieckiej w okresie międzywojennym; 8. Mohylew – Witebsk – Połock z odmianami: A. mohylewska, B. witebska, C. polonizmy leksykalne w zabytkach połockich, D. regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca; 9. Smoleńsk; 10. Inflanty – Łotwa z odmianami: A. dyneburaska (Inflanty polskie), B. ryska (Inflanty szwedzkie).

Opracowanie Bednarczuka jest cenne, chociaż nasuwają się też wątpliwości, które wynikają głównie z pionierskiego charakteru publikacji. Nie jest przekonujące wyróżnienie na Nowogródzczyźnie odmiany żyrowieckiej – bardziej uzasadnione byłoby wyodrębnienie odmiany słonimsko-baranowickiej. Okolice na południe od Lidy reprezentują chyba obszar przejściowy między Wileńszczyzną i Nowogródzczyzną. W obrębie Wileńszczyzny widziałbym raczej odmiany: A. wileńską, B. oszmiańską (powilejską) – okolice Oszmian, Lidy, Świra, Wołożyna, C. brasławską (zawilejską), D. trocko-niemenczyńską. Wydaje się, że sensowne korekty do podziału terytorialnego północno-wschodniej polszczyzny kresowej będą zapewne możliwe za kilkadziesiąt lat, pod warunkiem że językoznawcy wzbogacą znacznie stan badań nad tą odmianą regionalną języka polskiego.

Wartościowa jest niewątpliwie próba ustalenia cech wspólnych północno-wschodniej polszczyzny. Zdaniem uczzonego:

Najwyraźniejsze różnice zachodzą między nasyconą lituanizmami odmianą kowieńską (i częścią suwalskiej) a wileńską wraz z grodzieńską i nowogródzką. Jednak wszystkie łączą wspólne cechy systemowe. Niektóre są wspólne z polszczyzną południowokresową: redukcje wokalizmu poza akcentem, model palatalności grup spółgłoskowych, zachowanie *h, l*, wahanie *u / ʉ / v*; formant *-uk*; nazwy osobowe na *-sz-ko* i *-n-ko*; miejscowe na *-ow-szcz-yzna*). Inne nawiązują do gwar Podlasia, Mazowsza i Polski północnej: rozkład nosowości, brak rodzaju męskoosobowego, nazwy osobowe na *-ko*, miejscowe na *-(n)ęta*, słownictwo (Bednarczuk 2017: 94-95).

Następnie Bednarczuk (2017: 95) wymienia „najważniejsze innowacje”, np. w zakresie fonetyki („redukcje w pozycjach nieakcentowych”, zjawisko „(j)a-kania”, „wahania *ó/o*”, „rozkład i zanik nosowości”); w morfologii np. zmiany rodzaju rzeczowników, inna repartycja końcówek rzeczownikowych, brak enklityk zaimkowych i form z *-n*, zaimki dzierżawcze *ich-nyj, jej-ny*, pierwsza osoba lm czasownika na *-m* (rzadziej na *-mi*), czas zaprzeszyły; w składni np. „odmienna składnia przypadków i rekcja przyimków”, „tendencja do elipsy copuli”, „konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*”.

Przy każdej odmianie terytorialnej autor wymienia charakterystyczne regionalizmy fonetyczne, morfologiczne, składniowe, czasem także słowotwórcze i leksykalne. Wielokrotnie można do tych zestawień dodać pominięte elementy językowe, tj. poświadczony w innych odmianach polszczyzny północnokresowej, np. z polszczyzny kresowej Nowogródka i okolic znam bardzo dobrze niewymienione przy tej odmianie formy, np.: *boleśny, ptaszka, któren, kaźden, ichną, znajomstwo, żeby-m ja miałam* (powtó-

rzony *-m* po *żeby*). Bardziej precyzyjne ustalenia obecności konkretnych elementów kresowych w poszczególnych odmianach polszczyzny północnokresowej to sprawa dosyć odległej przyszłości. Warto dodać, że Bednarczuk zamieszcza wiele informacji o źródłach językowych od XVI wieku, które będzie można wykorzystać w badaniach uzupełniających.

Uważam, że jednym z ważniejszych celów badań nad polszczyzną północnokresową powinno być opracowanie dziejów językowych poszczególnych regionów – przynajmniej od XVI do początku XXI wieku. Spośród dziesięciu regionów, wyróżnionych przez Bednarczuka, taką niepełną syntezę polszczyzny inteligentkiej (tj. dialektu kulturalnego) i polszczyzny ludowej ma jedynie Wileńszczyzna, tj. Wilno i okolica oddalona od tego miasta od kilkunastu do kilkudziesięciu kilometrów. Tę syntezę diachroniczno-synchroniczną zawiera monografia Zofii Kurzowej (1993), która dotyczy wprawdzie całości polszczyzny kresów północno-wschodnich, ale jednak głównie poświęcona jest polszczyźnie wileńskiej. Inne regiony kresów północno-wschodnich są słabiej opracowane. Region nowogrodzki Kurzowa przywołuje przede wszystkim ze względu na Adama Mickiewicza, filomatów i filaretów (Kawyn-Kurzowa 1963, Kurzowa 1972), jak również ze względu na Władysława Syrokomłę, który w latach 1833-1837 uczył się w Nieświeżu i w Nowogrodku. Brak w tej książce informacji o Nowogrodzyczynie przed XIX wiekiem oraz w XX wieku.

Kurzowa oparła się nie tylko na istniejącej literaturze naukowej, ale przestudiowała również utwory niektórych pisarzy oraz skorzystała z materiałów archiwalnych. Z całą pewnością wyekscerpowwała część wydawnictwa *Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju* (t. I-IX, Wilno 1865-1878)<sup>3</sup>. Świadczy o tym pojawiający się w pracy skrót AWK. W bibliografii zamieszcza również dwa inne zbiory materiałów archiwalnych, ale brak skrótów ich tytułów rodzi wątpliwość, czy były one ekscerpowane.

Wprawdzie wspomniana synteza kresowej polszczyzny wileńskiej jest dość powierchowna (tj. wymaga w przyszłości uzupełnień), ale jednak dzięki niej wiemy o historii polszczyzny na Wileńszczyźnie od XVI do niemal końca XX wieku znacznie więcej niż o dziejach języka polskiego w pozostałych regionach kresów północno-wschodnich, które są przedstawione w monografii jedynie fragmentarycznie, tj. w takim zakresie, w jakim umożliwiał to stan badań. Mimo to wzmiankowana książka Kurzowej jest dziełem imponującym.

W dużym stopniu kresowej polszczyzny nowogrodzkiej dotyczy książka i kilka artykułów U. Sokólskiej (1994, 1996, 1997, 1999a, 1999b, 2001, 2003). Autorka przeanalizowała formacje słowotwórcze, słownictwo, frazeologię, fleksję i składnię m.in. Samuela i Bogusława Maskiewiczów, siedemnastowiecznych pamiętnikarzy z Nowogrodzyczyny. Istnieje potrzeba zbadania fonetyki ich tekstów.

Poniżej przedstawię postulaty, których realizacja pozwoliłaby w ciągu kilkunastu lat zapełnić luki w badaniach nad polszczyzną nowogrodzką. Gdy chodzi o okres do XIX wieku, należy przede wszystkim wykorzystać opublikowane archiwalia. Z informacji Bednarczuka (2017: 108) wynika, że nowogrodzkie materiały językowe mogą się znajdować w AVAK (I-XXXIX), w których najstarsze polskie teksty pochodzą

<sup>3</sup> Całość wydawnictwa to XXXIX tomów.

z XVII wieku. Nikt dotychczas nie analizował tych dokumentów pod kątem obecności w nich polszczyzny nowogródzkiej. Kurzową, która uwzględniła tylko 9 tomów AVAK, interesowały zapewne głównie zapisy dotyczące Wilna i okolicy. W świetle informacji Bednarczuka możliwe będzie wzbogacenie wiedzy o odmianie nieświeskiej, która: „jest reprezentowana przez niezbadane dotychczas od strony językowej archiwa radziwiłłowskie, m.in. *Registr z pisania rzeczy Księcia J. M. Skarbowych [...] 1626; Inwentarz Zamku Nieświeskiego 1673* (wyd. Bernatowicz 1998)” (Bednarczuk 2017: 109). Na przeanalizowanie zasługują *Mowy sejmikowe* z połowy XVIII wieku studentów konwiktu bazylińskiego w Żyrowicach koło Słonima, które opublikował Stanisław Pigoń (1970: 7-31) (Bednarczuk 2017: 110). Wydaje się, że w stylizacji na gwara w tych tekstach nie jest najważniejsze mazurzenie.

Istnieje także możliwość „natrafienia” na regionalizmy nowogródzkie w drukowanych tekstach pisarzy pochodzących z Nowogródziny. Na ziemi nowogródzkiej (tj. w Pieńczynie pod Nowogródkiem) urodził się Andrzej Rymsha (ok. 1550- po 1595 roku), autor m.in. dwu druków: przekładu *Chorographia albo topographia... Ziemi Świętej* (Wilno 1585) oraz utworu *Dziesięcioroczna powieść wojennych spraw... Krzysztofa Radziwiłła* (Wilno 1585)<sup>4</sup>. Dotychczas ukazał się tylko artykuł o leksykalnych wpływach wschodniosłowiańskich w języku *Dziesięciorocznej powieści* (Pihan 1979).

Kolejnym autorem (z prawdopodobnymi idiolektalnymi cechami nowogródzkimi) jest Adam Tołoczko (1725-1793) – pochodzący zapewne z Nowogródzkiego. Przetłumaczył on elegie Sautela *Zabawki poetyckie alegoryczne czyli wiersze do rozweselenia umysłów (...)*, Wilno 1776 (Hrabec, Peplowski 1963: 209-210). *Diariusz sejmu wolnego ordynaryjnego grodzieńskiego... 1784 ...* (Warszawa 1785): napisany przez Mateusza Nielubowicza Tukalskiego (urodzonego w okolicach Nowogródka), może również zawierać językowe osobliwości nowogródzkie.

W badaniach nad przeszłością szeroko rozumianej polszczyzny nowogródzkiej warto wykorzystać język przekładów Ignacego Nagurczewskiego (1725-1811): *Filipi ki Demostenesa z przyłączeniem uwag historycznych i politycznych* (Warszawa 1774); *Mowy Cycerona przeciwko Katylinie (...)* (Warszawa 1763, 1771); *Bucolica albo Pasterki P. Wirgiliusza Marona. (...)* (Warszawa 1754). Tłumacz urodził się w powiecie pińskim (na obszarze graniczącym z odmianą słonimsko-baranowicką polszczyzny nowogródzkiej) oraz – co jest szczególnie istotne – studiował filozofię w Nowogródku.

Bonifacy S. Jundził (1761-1847) zasłużył się wybitnie w dziejach polskiej botaniki jako autor dzieł: *Opisanie roślin w prowincji W. Księstwa Litewskiego (...)* (Wilno 1791, 1811); *Początki botaniki. Cz. I-II* (Warszawa 1804-1805, Wilno 1818, 1829). Ponieważ urodził się w powiecie lidzkim i w Lidzie studiował w kolegium pijarskim, można się spodziewać, że zachował regionalizmy językowe pogranicza Wileńszczyzny i Nowogródziny.

Polszczyznę nowogródzką XIX wieku reprezentuje głównie Adam Mickiewicz. Językowi poety w ciągu stu lat poświęcono kilkaset pozycji bibliograficznych – książki (np. Kawyn-Kurzowa 1963, Kurzowa 1972; Trypućko 1970; Szpiczakowska 2001), monografie wieloautorskie (np. Klemensiewicz 1959 – red.), artykuły naukowe i popu-

<sup>4</sup> Wydanie filologiczne: Rzepka, Sajkowski 1972.

larnonaukowe, wzmianki<sup>5</sup>. Sporo wiadomości o jego języku znajduje się także w publikacjach literaturoznawczych. Dysponujemy jednak tylko rozproszoną wiedzą o kresowizmach autora *Pana Tadeusza*, ponieważ dotychczas nikt nie zebrał kompletu tych właściwości językowych w zakresie wszystkich podsystemów języka, tj. staropolskich archaizmów peryferyjnych, typowych kresowizmów, kresowizmów frekwencyjnych (Handke 1986/1987). Rolę elementów regionalnych, powiązanych z życiorysem Mickiewicza, poznamy w pełni dopiero wtedy, gdy powstanie monografia jego języka i stylu (Lewaszkiwicz 2021).

Dzięki dwutomowej pracy Kurzowej (Kawyn-Kurzowa 1963; Kurzowa 1972) mamy opis języka filomatów i filaretów przygotowany na podstawie wybranych materiałów archiwalnych (Czubek – wyd. 1913, 1922). Spośród kilkunastu filomatów Nowogródzki reprezentują tylko Jan Czczot<sup>6</sup> i Ignacy Domeyko<sup>7</sup>. Przedmiotem monografii nie jest język Mickiewicza, ale uwzględnione są w niej teksty rękopiśmienne jego braci – Franciszka i Jerzego, którzy – podobnie jak Maryla Wereszczakówna/Puttkamerowa (urodzona w Tuhanowiczach koło Nowogródka) oraz Wawrzyniec Puttkamer (urodzony w Bolcienikach w powiecie lidzkim<sup>8</sup>) – nie należeli do Towarzystwa Filomatów. Z obszernego opracowania Kurzowej należy wydobyć elementy kresowe oraz kresowizmy frekwencyjne Czczota, Domeyki, Puttkamerowej i Puttkamera. Wiedzę o języku Czczota i Domeyki (zwłaszcza o ewentualnych elementach kresowych) można będzie pogłębić na podstawie ich drukowanych tekstów. Utwory Czczota<sup>9</sup>, jak i książki wspomnieniowe Domeyki<sup>10</sup>, nie doczekały się dotychczas opracowań językoznawczych. Warto też ustalić, czy istnieją archiwalne teksty rękopiśmienne Maryli i Wawrzyńca Puttkamerów, które byłyby źródłem dodatkowej wiedzy o nowogródzkich osobliwościach ich języka. Być może regionalne drobiazgi nowogródzkie poświadczają książki Władysława Mickiewicza<sup>11</sup>, syna poety. *Wspomnienia* Marii Goreckiej, córki Mickiewicza, zawierają zaledwie kilka kresowizmów (Friedelówna 1988). Na uwagę zasługują wypowiedzi Andrzeja Bańkowskiego (Lewaszkiwicz 2022, 2023) o regionalizmach Mickiewicza. Wiedzę o polszczyźnie nowogródzkiej (w jej nieswiekiej odmianie) wzbogacił Trypućko (1955-1957) jako autor książki o języku Władysława Syrokomli<sup>12</sup>, którego utwory poświadczają liczne regionalizmy.

<sup>5</sup> Nie istnieje w miarę pełna bibliografia prac o języku Mickiewicza.

<sup>6</sup> Czczot urodził się w Makuszyczach w Nowogródzkiem; uczył się w szkole w Nowogródku.

<sup>7</sup> Domeyko urodził się w Niedźwiadce w Nowogródzkiem.

<sup>8</sup> Jak już wspominałem, powiat lidzki reprezentuje w zasadzie pogranicze Nowogródzki i Wileńszczyzny.

<sup>9</sup> Według MSPP (1969: 40-41) poeta jest autorem 6 zbiorów *Piosenek wieśniaczych* (1837-1846), które zawierają przekłady pieśni białoruskich „oraz wzorowane na nich oryginalne utwory”. Twórczość oryginalna to *Pieśń ziemianina*.

<sup>10</sup> MSPP (1969: 47) o Domeyce: „Poza pracami naukowymi w języku hiszpańskim cenione są jego publikacje wspomnieniowe: *O młodości Mickiewicza* (powstała w 1869 wyd. 1872), *Filareci i filomaci* (1870), *Pamiętniki* (1908), *Moje podróże* (1962-1963)”.

<sup>11</sup> Władysław Mickiewicz jest autorem m.in. następujących publikacji: *Żywot Adama Mickiewicza*, t. 1-4 Poznań (1890-1895); *Emigracja polska 1860-1890* (1908); *Pamiętniki*, t. I-III (1926-1933).

<sup>12</sup> Syrokomla urodził się w Smolhowie na Białorusi; w latach 1833-1837 uczył się w Nieswieżu i w Nowogródku.

Mniej wiemy o mówionej i pisanej (ludowej i inteligentkiej) polszczyźnie nowogródzkiej w XX i na początku XXI wieku. Głównym źródłem wiedzy o tej odmianie regionalnej jest moja książka (Lewaszkiewicz 2017) i artykuły (Lewaszkiewicz 2012, 2014, 2015, 2017a, 2019a) o języku powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy. Oparłem się w niej na żywym języku oraz częściowo na tekstach rękopiśmiennych (głównie listach, zeszytach szkolnych i zapisach na odwrocie fotografii) około 70 osób z mojego kręgu rodzinnego oraz częściowo sąsiadów i znajomych rodziców z Nowogródka. Wcześniej istniały jedynie wzmianki o właściwościach językowych dwudziestowiecznych mieszkańców Nowogródzyczyzny, np. w publikacjach Heleny Szwejkowskiej (1936) i Zenona Sobierajskiego (1991). Istnieje konieczność pogłębienia wiedzy o dwudziestowiecznej polszczyźnie nowogródzkiej.

Postanowiłem zająć się również językiem nowogródzkiego piśmiennictwa drukowanego okresu międzywojennego, aby ustalić rolę elementów kresowych w języku ludzi wykształconych, tj. legitymujących się wykształceniem średnim i wyższym. Dotychczas ukazały się dwa artykuły (Lewaszkiewicz 2019b, 2019c); jeden artykuł przygotowałem do druku (Lewaszkiewicz 2023). Idiolekty Józefa Żmigrodzkiego, Aleksandra Śnieżki oraz teksty *Życia Nowogródzkiego* poświadczają sporo typowych i frekwencyjnych regionalizmów z zakresu leksyki, natomiast niewiele kresowizmów fonetycznych i gramatycznych.

Osobliwą wymowę Żmigrodzkiego dokumentują wyrazy *rznięty* ‘rźnięty’, *najprzód* ‘naprzód’, *szkarpa* ‘skarpa’; osobliwą fleksję *uczni*<sup>13</sup> ‘uczniów’, *bezboleśni* ‘bezbolesny’ (*s* > *ś* oraz miękki temat przymiotnikowy zamiast twardego). Słowotwórstwo reprezentują: formy stopniowania przymiotników i przysłówków<sup>14</sup> (np.: *najpoczytniejszy*, *najkonieczniejszy*, *szczególniej*), sufiks przysłówkowy *-o* zamiast *-e* (*zaledwo* ‘zaledwie’), wzmocnienie wyrazu przez partykułę *-ż* (*temuż*), osobliwe czasowniki prefiksalne (np.: *naznaczać* ‘wyznaczać’, *pobudować* ‘zbudować’, *poczynać* ‘zaczynać’, *pokopać* ‘rozkopać’, *spuścić* ‘opuścić’, *złożyć* ‘położyć’, *zapalić* ‘podpalić itd.). Składnię cechuje użycie orzecznika przymiotnikowego/imiesłowowego w narzędniku (np.: *Podanie to jest nieuzasadnione, ponieważ znanym jest raport (...)*), historyczna niezłożona forma imiesłowu biernego w orzeczniku (*było uchwalono* ‘uchwalone’), rekcja czasownika – celownik lp/lm zamiast biernika lp/lm (*kosztować komuś* ‘kosztować kogoś’, *nie wyrównać dochodowi* ‘nie wyrównać dochodu’), konstrukcja *jest zatrudniony* + narzędnik lp/lm zamiast *jest zatrudniony* + przez + dopełniacz lp/lm („(...) *miasto zaludnione jest prócz Polaków, Żydami i Tatarami*”). Najbardziej charakterystyczną cechą idiolektu Żmigrodzkiego są osobliwe wyrazy (63 hasła) – kresowizmy pewne i frekwencyjne (częściowo wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne lub semantyczne): rzeczowniki (36), np.: *czerezwyczajka*, *groza* ‘groźba, rygor’, *grusza*, *kram(a)* ‘sklep’, *napad* ‘najazd’, *pamiętka* ‘zabytek’, *trakt* ‘wybudowana droga’, *wygon*; przymiotniki (16), np.: *obrosły* ‘porośnięty’, *przeważny* ‘rozstrzygający’, *wymurowany* ‘zbudowany’, *zbity* ‘pobity’; przysłówki (4), np.: *jeszcze* ‘już’, *silnie* ‘mocno’; czasowniki (7), np.: *porazić* ‘pokonać’, *spotykać* ‘witać’, *wymurować* ‘wybudować’.

<sup>13</sup> Forma *uczni* ‘uczniów’ to jedynie kresowizm frekwencyjny, ponieważ występuje częściej – jak się wydaje – niż w innych regionach Polski.

<sup>14</sup> Niektóre opracowania zaliczają stopniowanie przymiotników i przysłówków do słowotwórstwa.

Podobny ze względu na typowe i frekwencyjne kresowizmy jest idiolekt Śnieżki. Fonetykę, fleksję, słowotwórstwo i składnię dokumentują następujące formy: *probóstwo*, *własnie*, *Niedzwiadki*, *wilenskiego*, *zaginąc*, *rostaje* ‘rozstaje’, *Najświętsza Pana* (Panna); *mieszkaniec Mira* ‘Miru’, *pni (...) spoczęli*; osobliwe czasowniki prefiksalne (np.: *odrysować* ‘narysować’, *pobudować* ‘zbudować’, *spamiętać* ‘zapamiętać’); zdania przydawkowe z *co* zamiast typowego *który*, rekcja bezprzyimkowa czasownika zamiast przyimkowej (*czekać rozkazu* ‘czekać na rozkaz’). Wyekscerpowałem wiele osobliwych jednostek leksykalnych (60): rzeczowniki (21), np.: *bramka* ‘furtka’, *działki* ‘dzieci’, *grusza*, *lamus*, *mogilki* ‘cmentarz’, *napad* ‘atak’, przezwisko ‘nazwisko’; przymiotniki (15), np.: *dziecinny* ‘dziecięcy’, *mogilny* ‘grobowy’, *narośnięty* ‘porośnięty’, *wyniosły* ‘wysoki’; przysłówki (5), np.: *bujnie* ‘mocno, nadzwyczaj’, *ładnie* ‘bardzo, znacznie’, *silnie* ‘mocno, bardzo’; czasowniki (19), np.: *odmurować* ‘odbudować’, *pochłubić się* ‘pochwalić się’, *posmutnieć* ‘zasmucić się’, *strwożyć się* ‘przestraszyć się’, *walać się* ‘leżeć gdzie popadnie’, *zmówić się* ‘porozumieć się’.

Niewiele fonetycznych i gramatycznych elementów kresowych i kresowizmów frekwencyjnych stwierdziłem w przeanalizowanych numerach przedwojennego „Życia Nowogródzkiego” (Lewaszkiewicz – w druku). Fonetykę reprezentują m.in. następujące przykłady: *najściślejszą*, *należności*, *jasionowy*, *naganka* ‘nagonka’, *wina* ‘winna = powinna’; fleksję – przede wszystkim forma *makuch* (rodzaj męski zamiast żeńskiego) oraz *mnie* (zamiast *mi*); słowotwórstwo – osobliwe formy stopniowania przymiotników (np. kresowizmy frekwencyjne: *najniezbędniejszy*, *najpomyślniejszy* obok form analitycznych: *silniej odczuwany*, *najwięcej winny*) oraz wzmocnienie wyrazów przez partykułę *-ż* (*czyż*, *jakiż*); składnię – brak łącznika *jest* (*Tu potrzebny potężny wysilek woli (...)*) i *się* prawie zawsze po czasowniku. Mam nadzieję, że ktoś w przyszłości pogłębi wiedzę o kresowej fonetyce i gramatyce tego tytułu prasowego, ponieważ moje analizy objęły tylko wybrane numery. „Życie Nowogródzkie” dokumentuje dosyć dużo osobliwych wyrazów: typowych kresowizmów, kresowizmów frekwencyjnych, wyrazów przestarzałych, słów rzadko obecnie używanych, idiolektyzmów (łącznie ponad 140 haseł). Połowę tego materiału stanowią kresowizmy typowe i frekwencyjne, np. rzeczowniki (*chata*, *chutor*, *dywanik* ‘mały kilim’, *groza* ‘przerażenie’, *kostium* ‘strój ludowy’, *możność* ‘możliwość’, *przechwałka* ‘przechwalanie się’, *trześnia* ‘czereśnia’, *sad* ‘ogród warzywny’, *wazon* ‘doniczka’, *wesołość* ‘radość, zadowolenie’ itd.); przymiotniki (*natłoczony* ‘zatłoczony’, *nieudały* ‘nieudany’, *odremontowany* ‘wyremontowany’, *wraży* ‘wrogi’ itd.); przysłówki (*po szczypce* ‘po szczypcie’<sup>15</sup>, *silnie* ‘bardzo, mocno’ itd.); czasowniki (*baczyć* ‘widzieć, patrzeć’, *nawiesić* ‘zawiesić’, *odratować* ‘uratować’, *znosić* ‘przynosić’ itd.).

Istnieją też inne, dotąd niezbadane źródła wiedzy o języku kresowym Nowogródczyzny. Mam na myśli tytuły prasowe przynajmniej kilku miast powiatowych byłego województwa nowogródzkiego (np.: Lida, Nieśwież, Baranowicze) oraz utwory literackie pisarzy urodzonych, przebywających przez pewien czas lub mieszkających na stałe w tym regionie. Najbardziej znany był Sergiusz Piasecki (1901-1964), urodzony w Lachowiczach pod Nowogrodkiem, autor wielu powieści i nowel, m.in.: *Kochanek*

<sup>15</sup> Konstrukcję tę można uznać za przysłówek (Grzegorzyczkowa, Laskowski, Wróbel (red.) 1984: 456-457).

*Wielkiej Niedźwiedzicy* (1937), *Bogom nocy równi* (1938), *Trylogia złodziejska* (1946-1947), *7 pigulek Lucyfera* (1948). Język Lidy i okolic odzwierciedlają utwory Aleksandra Jurewicza, m.in. powieści *Lida* (1990) i *Prawdziwa ballada o miłości* (2002). Wydaje się, że Katarzyna Konczewska (2021: 117-119) zaprezentowała tylko ważniejsze kresowizmy pisarza. Mam nadzieję, że listę pisarzy „nowogródzkich” (tj. z ziemi nowogródzkiej) da się powiększyć i ich teksty będą przedmiotem badań językoznawczych.

Dotychczas nie przeanalizowano języka nagrań magnetofonowych mieszkańców Nowogródzyny, które znajdują się w Archiwum fonograficznym Zdaniukiewicza (1999 – oprac. L. Bednarczuk).

Widzę potrzebę zwrócenia się do białoruskich historyków i archiwistów z prośbą o pomoc w ustaleniu, co się zachowało do dzisiaj w archiwach białoruskich z polskich przedwojennych zasobów archiwalnych dawnego województwa nowogródzkiego. Chodzi mi o materiały przydatne w badaniach językoznawczych, np.: sprawozdania międzywojennej administracji państwowej, podania ludności do urzędów państwowych, materiały sądowe (zeznania świadków, uzasadnienia wyroków, teksty odwołań od wyroków itd.), korespondencja szkół z władzami oświatowymi itd. Niewykluczone, że w archiwach białoruskich znajdują się także różnego rodzaju starsze teksty rękopiśmienne, tj. głównie z XIX wieku. Związek Polaków na Białorusi mógłby zorganizować akcję gromadzenia w kołach terenowych przedwojennych i powojennych pamiątek rodzinnych, np. zeszytów szkolnych, korespondencji, spisanych wspomnień, które można by wykorzystać w badaniach językoznawczych. O pozyskiwanie tego typu materiałów z kresów wschodnich powinny zabiegać biblioteki uniwersyteckie, archiwa i muzea regionalne na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie przybyła po wojnie większość przesiedleńców z kresów wschodnich. Znalazłyby się wśród nich z pewnością również materiały dotyczące Nowogródzyny.

Brak też jest opracowań naukowych o sytuacji językowej Polaków na Nowogródzczyźnie w ostatnich dwóch dziesięcioleciach. Można by podjąć próbę przeprowadzenia takich badań wśród młodzieży szkolnej i członków Związku Polaków przynajmniej w kilku miastach, np.: w Nowogródku, Nieświeżu i Baranowiczach.

W ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci Polska przeznaczyła spore środki finansowe na poznanie polszczyzny kresowej na terytorium Litwy, Białorusi i Ukrainy. Warto podjąć starania o sfinansowanie badań tej odmiany języka na ziemi nowogródzkiej – głównie w postaci stypendiów doktoranckich dla młodych badaczy z Polski i z Białorusi, finansowanie kwerend archiwalnych oraz badań terenowych. W podobny sposób powinna przebiegać realizacja projektów naukowych w innych regionach dawnych kresów północno-wschodnich, szczególnie na Grodzieńszczyźnie i Kowieńszczyźnie.

## Bibliografia

- AVAK – *Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju*, 1865-1878, t. I-IX, Wilno.
- Bednarczuk L., 2010, *Zróżnicowanie terytorialne północno-wschodniej polszczyzny kresowej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. LV, s. 5-39.

- Bednarczuk L., 2017, *Językowe pogranicza polszczyzny*, „Gwary Dziś” 9, s. 85-158.
- Bernatowicz T., 1998, *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych*, cz. I, XVI-XVII wiek, Poznań.
- Czubek J. (wyd.), 1913, *Archiwum filomatów*, cz. I. Korespondencja 1815-1823, t. I-V, Kraków.
- Czubek J. (wyd.), 1922, *Archiwum filomatów*, t. I-II, Kraków 1922.
- Friedelówna T., 1988, *Mickiewiczowskie dziedzictwo językowe we „Wspomnieniach” Marii Goreckiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, s. 29-38.
- Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Handke K., 1986/1987, *O regionalizmie frekwencyjnym*, „Studia Polonistyczne”, t. 14/15, s. 71-76.
- Hrabec S., Peplowski F. (red.), 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa.
- Kawyn-Kurzowa Z., 1963, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego XIX wieku. Słotwórstwo i słownictwo*, Wrocław.
- Klemensiewicz Z. (red.), 1959, *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, Wrocław.
- Konczewska K., 2021, *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie*, Kraków.
- Kurzowa Z., 1972, *Język filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Warszawa.
- Lewaszkiwicz T., 2012, *Zeszyty szkolne z lat 1935-1939 ucznia szkół nowogródzkich jako źródło wiedzy o północnokresowych właściwościach językowych*, w: *Шлях да ўзаемнасці. Матэрыялы XVII Міжнароднай Навуковай Канферэнцыі / Droga ku wzajemności. Materiały XVII Międzynarodowej Konferencji Naukowej*, red. B. Siegień, Grodna, s. 310-315.
- Lewaszkiwicz T., 2014, *Realizacja samogłosek nosowych w listach nowogródzkich emigrantów*, w: *Матэрыялы XIX Міжнароднай Навуковай Канферэнцыі. „Шлях да ўзаемнасці” / Materiały XIX Międzynarodowej Konferencji Naukowej. „Droga ku wzajemności”*, red. B. Siegień, Białystok, s. 79-89.
- Lewaszkiwicz T., 2015, *Formy trybu przypuszczającego w języku przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, w: *Матэрыялы XXI Міжнароднай Навуковай Канферэнцыі. „Шлях да ўзаемнасці” / Materiały XXI Międzynarodowej Konferencji Naukowej. „Droga ku wzajemności”*, red. B. Siegień, Białystok, s. 33-40.
- Lewaszkiwicz T., 2017a, *Wpływy angielskie w polszczyźnie kresowej nowogródzkich emigrantów do USA i Wielkiej Brytanii*, w: *Матэрыялы XXIII Міжнароднай Навуковай Канферэнцыі. „Шлях да ўзаемнасці” / Materiały XXIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej. „Droga ku wzajemności”*, red. B. Siegień, Białystok, s. 111-123.
- Lewaszkiwicz T., 2017b, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Lewaszkiwicz T., 2019a, *Wschodniosłowiańskie (białoruskie i rosyjskie) zapożyczenia leksykalne w języku powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, w: *Матэрыялы XXV Міжнароднай Навуковай Канферэнцыі. „Шлях да ўзаемнасці” / Materiały XXV Międzynarodowej Konferencji Naukowej. „Droga ku wzajemności”*, red. B. Siegień, Białystok, s. 143-151.
- Lewaszkiwicz T., 2019b, *Z badań nad językiem piśmiennictwa nowogródzkiego z okresu międzywojennego. Elementy północnokresowe w języku Józefa Żmigrodzkiego*, „Forum Lingwistyczne”, nr 6, s. 43-59.
- Lewaszkiwicz T., 2019c, *Z badań nad językiem piśmiennictwa nowogródzkiego z okresu międzywojennego. 2. Język Aleksandra Śnieżki*, w: *Spisowné jazyky západných a východných Slovanov w synchrónii a diachrónii: otázky teórie*, red. V. Liashuk, Banská Bystrica, s. 91-98.

- Lewaszkiwicz T., 2021, *Życiorys językowy Adama Mickiewicza a problem monografii jego języka*, w: *Język polski – między tradycją a współczesnością. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, red. E. Horyń, E. Młynarczyk, P. Żmigrodzki, Kraków, s. 493-504.
- Lewaszkiwicz T., 2022, *Słownictwo Adama Mickiewicza w „Etymologicznym słowniku języka polskiego” / „Etymologicznym słowniku mowy polskiej” Andrzeja Bańkowskiego*, „Język. Religia. Tożsamość” 1 (25), s. 43-61.
- Lewaszkiwicz T., 2023, *Z badań nad językiem piśmiennictwa nowogródzkiego z okresu międzywojennego. 3. Kresowe cechy językowe w międzywojennym „Życiu Nowogródzkim”*, „Białostockie Archiwum Językowe” 23, s. 187-203.
- MSPP – *Mały słownik pisarzy polskich*, 1969, Warszawa.
- Pigoń S., 1970, *Wiązanka historycznoliteracka. Studia i szkice*, Warszawa.
- Pihan A., 1979, *Leksykalne wpływy wschodniosłowiańskie w języku „Dziesięciorocznej powieści” Andrzeja Rymszy (1585)*, „Studia Polonistyczne”, t. 6, s. 99-110.
- Rzepka W.R., Sajkowski A., 1972, *Andrzeja Rymszy Dziesięcioroczna powieść wojennych spraw [...] (1585)*, w: *Miscellanea staropolskie 4*, Wrocław, s. 121-223.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1991, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, w: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, red. J. Rieger i W. Werenicz, Wrocław, s. 223-254.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1995, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej za lata 1983-1993 (z uzupełnieniami do roku 1988)*, w: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, red. J. Rieger, Warszawa, s. 265-282.
- Sobierajski Z., 1991, *Dialekty polskie i folklor z różnych regionów*, Poznań.
- Sokólska U., 1994, *Wyowiedzenie złożone z imiesłowowym równoważnikiem zdania w XVII-wiecznej polszczyźnie kresowej*, „Prace Filologiczne” XXXIX, s. 117-122.
- Sokólska U., 1996, *Głos w sprawie XVII-wiecznej polszczyzny kresowej*, w: *Wilno i Kresy Północno-wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14-17 IX 1994 w czterech tomach*, t. III, *Polszczyzna kresowa*, Białystok, s. 93-124.
- Sokólska U., 1997, *Uwagi o XVII-wiecznej koniugacji (na materiale północnokresowej prozy pamiętnikarskiej)*, „Białostoczczyzna”, z. 1, s. 64-78.
- Sokólska U., 1999a, *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słownictwo, frazeologia*, Białystok.
- Sokólska U., 1999b, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny kresów północno-wschodnich*, w: *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. 2, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 211-262.
- Sokólska U., 2001, *Makaronizmy w „Pamiętnikach” Samuela i Bogusława Maskiewiczów*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 1, s. 133-144.
- Sokólska U., 2003, *Jeszcze o odmianie rzeczowników w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresowej*, w: *Słowa jak mosty nad wiekami. Prace dedykowane Profesor Barbarze Falińskiej*, red. U. Sokólska, P. Wróblewski, Białystok, s. 363-374.
- Szpiczakowska M., 2001, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza na tle normy językowe XIX wieku*, Kraków.
- Szwejkowska H., 1936, *Dodatkowe uwagi o regionalizmach Mickiewicza*, „Język Polski” XXI, z. 4, s. 109-111.
- Trypućko J., 1955-1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX, I-II*, Uppsala.
- Trypućko J., 1970, *O języku wspomnień dzieciństwa Franciszka Mickiewicza*, Uppsala.
- Zdaniukiewicz A., 1999, *Archiwum fonograficzne Alojzego Adama Zdaniukiewicza*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, s. 337-359 (oprac. L. Bednarczuk).

---

TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

### **On the need to write a history of the Polish dialect of Nowogródek**

#### Summary

The Polish dialect of Novogradok is one of the variations that make up the North Borderlands Polish language, next to the Vilnius and Kaunas dialects, to name just two. A detailed study of this regional historical Polish dialect is important because of the history of the Polish language spoken in the North Borderland, and primarily due to the possible enrichment of the knowledge of the language used by Adam Mickiewicz. The article contains the names of authors and titles of 16<sup>th</sup> to 19<sup>th</sup> century works that might be useful in writing the history of the Polish dialect spoken in Novogradok.

**Keywords:** history of the Polish language, North Borderland and Novogradok. Polish dialects, language of Adam Mickiewicz.